

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

ЗАПИСИ О ДОСЕЉЕНИЦИМА

„За српску веру, за српску слогу, многе нужде претрпели смо док смо дошли у српску слободу. Богу смо руке дали док смо из Старе Србије дошли овој влади.“¹
(Запис на досељеничком споменику)

Становништво западне Србије је искључиво досељеничког порекла. То порекло може се пратити и на надгробним споменицима. Гробља овог дела Србије чувају записе о досељавању сеоског и градског становништва у периоду од првог српског устанка до другог светског рата. На досељеничким споменицима урезивани су називи области и места из којих су досељени житељи потекли. Тако су гробља постала драгоцен архивски материјал за проучавање демографских померања наших предака и за праћење праваца и етапа миграционих струјања. Осим тога, надгробни досељенички записи, говорећи о селидбеном доживљају и судбини досељеника и о разлозима расељавања из матичних области, нуде првостепену научну грађу да се феномен досељавања прати не само са просторно-временског, већ и са социјално-психолошког и економско-политичког аспекта.

Има неколико група записа о томе одакле су дошли досељеници у места у којима им је споменик подизан. Једни од њих казују да се неко доселио из Турске, не одређујући при том никакве ближе податке из ког њеног дела. Каже се само да је досељеник „родом из Турске“, „рођен у Отоманској Царевини“, „досељен из Турске“ итд. Овакви непрецизни записи су врло ретки. Много су чешћи они у којима се наводи и назив области или места. А те матичне области пружају се на широком простору од Битоља до Сарајева. Тако је Борђе механџија из Карановца био „родом из Турске, из Крушева, син Миов од фамилије Цака“, а Стеван Буровић који се досели у Чачак био је „рођен у Турској, у селу Лешком Пољу“. Дмитар Лојаница дошао је у Парменац „из села Дренове у Турској“. Оваквих записа, у којима се као постојбина досељеника помиње Турска, највише је на споменицима оних који у Србију добоше са територије Новопазарског санџака и западне Македоније. За оне који добоше из Херцеговине и Босне готово се никад не рече да потекоше са турске територије.

Главни расадник исељеника била је Црна Гора. У Србији су постојала два црногорска среза, један у ужичком а други у чачанском округу. То говори да је у западној Србији било доста досељеника из Црне Горе и да су они насељавали већином по оним местима „која су физически и климатон прилична њиноме отечеству“. И извештаји каранџина мокрогорског и рашког и „састанака“ на Јавору потврђују да су бројани Црногорци, ради усељења, масовно прелазили српску границу. Али, судећи по надгробним записима, досељеника из Црне Горе било је осетно мање него из Херцеговине. Разлог томе треба тражити у суженом појму ове области, јер записи већи део данашње северозападне Црне Горе називају Херцеговином, а све пределе у њеном северном делу, са градовима Пљевљима, Бијелим Пољем, Мојковцем, Иванградом и Рожајем — Старом Србијом. Тако се под Црном Гором, у записима, подразумевају, у ствари, само катунска, ријечка, љешанска и црмничка нахија, а затим области око Зете и Мораче. Ево неколико записа о досељеним каменштацима са црногорског карса. — „Вучић М. Богдановић из Мачката, механ., рођен у Ц. Гори у Његушима 1856. г. Умро 1923. г.“, — „Спомен Јован(а) Мијовић(а) рођен(ог) 1849. у селу Лијешту, срез Биоче, округ подгорички, Кучи, Црна Гора“ (Рајац), — „Павле Туровић из Црне Горе, рођен 1837. г. у селу Кути, никшићкој жупи“ (Бељина) . . . У понеким записима се не именује Црна Гора, већ само место у њој. На споменику у краљевачком гробљу уписано је: „Овде почива

раб божи Марко Стевановић, тувекџија из Карановца, родом из Подгорице, од вамилије Кулића.“

И Херцеговина беше расадниште исељеника. Судећи по броју надгробних записа, највише је досељеника дошло баш из Херцеговине. То је и разумљиво кад се зна да већина записа под појмом Херцеговине подразумева стару Херцеговину — ону која се на исток простирала и преко линије Никшић — Пљевља — Пријепоље. Познато је да је све до Берлинског конгреса Херцеговина захватала територију источно од Никшића и даље, на североисток, све до Таре. Прилично су чести записи који наглашавају да је покојник био „родом из Ерцеговине“. Наводимо неколико таквих записа. — „Под овим мрамором мирно почивају телесни остаци Стевана Брњоша, рођеног у селу Већу, у Ерцеговини, одприлике 1782. г., а преставившиг у Кремнима, окруж. ужичког“, — „Бућа је рођен у Ерцеговини, а прешавши у Србију у село Рудник у 1804. г.“, — „Овде почива раб божи Лазар, син Стефана Уларевића Саралије, родом из Ерцеговине“ (Нови Пазар), — „Недељко је родом из Ерцеговине, син Илије Крмановића, досели се у Рибаре 1900.“

Херцеговачки досељеници потичу искључиво из области источно од Неретве, нарочито из пограничних предела према Црној Гори. То потврђује неколико записа у којима се наводи место рођења досељеника. Ужичанин Милован Силаићић био је „родом из Ерцеговине, гатачкога окружја, села Трновице, лета 1844“, а Трбушанац Лука Борковић „из Ерцеговине, села Љубомира“. Илија Наранчић, трговац ужички, „родио се 17. јула 1803. год. у Херцеговини, окр. требињском, селу Грбешима, умро 13. априла 1869. год.“, а Јован и Симо Бошковићи из Новог Пазара беху „Ерцеговци от Требиња“. У порти манастира Никоља под Кабларом лежи тело игумана Василија „рођеног у селу Кошевине близу вароши Пријепоља, у Ерцеговини, 26. септембра 1826. год.“

Занимљиво је да није нађен ниједан запис у коме се помиње Санџак као матична област исељеника. Досељеници из ове области никад за свој завичај не прихватеше турско име па на својим споменицима уписаше да дођоше из Старе Србије. И помен Старе Србије је врло чест. Некад се само помене она, а некад и село у њој. Анђа Стевановић из Ариља „пређе у Србију са своје троје деце 1890... из села Пурића, Старе Србије“, а Јово Борисављевић, „родом из Старе Србије, досели се у Жаочане 1899. год.“ Уместо Стара Србија јавља се, после балканских ратова, и израз: новоослобођени крајеви. Тако је Томо Обућина, пекар чачански, био „родом из ново-

ослобођених крајева, село Буковик“, а Спасоје Новаковић, такође пекар, „из новоослобођениг краева, из места Пријепоља“. Рећи су случајеви да се за усељенике из Санцака каже да су дошли из Турске.

Приличан је број споменика на којима се као родни крај досељеника из Старе Србије наводе управно-територијалне јединице: нахија, округ и срез. Досељеник јежевички Вуле Војиновић, који као војник погибе „од турске војске у битци на Самокову“, био је рођен „у Дунишићима, најији сјеничкој“. На споменику Мијанла Мирковића, писара среза трнавског, записано је: „Покојник је рођен у 1861. години у месту Дечеви, нахији пријепољској, а дошавши у Србију 1872. године са својом матером Бориком.“ Абација чачански Остоја Бурчић био је „родом из села Штиткова, округа новопазарског“. На споменику погинулог војника, у Горичанима, уписано је: „Овај спомен показује храброг ратоборца Зака Понадића из села Буђева, среза сјеничког.“ Понекад се нагласи да је село близу неке од санчачких вароши. Милован Вујичић, житељ гүберевачки, био је „рођен у селу Лопижама код Сјенице“.

Стари Влах нема трага на досељеничким биљезима! Да ли то доказује да је у народу овај израз рано ишчезао из практичне употребе или да се избегавао због нејасности и неодређености његовог правог географског обухвата. Један једини помен ове области нађен је на краљевачком гробљу. На већ потпуно оронулом споменику једва читљиво пише: „Овде почива Стефањ, син Николе Калуђеричића, из Старога Вла, рођен на Пресеци у 1769. г. Умре 1837. септевр. 25, а старином Рашковић.“ Ова област помену се још једном, али више у смислу презимена или надимка. На споменику мајке клесара Чикириза, у Ртима, уписано је да је она била кћерка Антонија Алексића, „иначе Муњића, Старовала из Страгачине“.

Записа да се неко доселио из Босне изузетно је мало. Нађено их је свега десетак. На пријеворском гробљу, на ниском тамном пешчару, јеромонах Леонтије „подписа“ своме деди: „Овде почива раб божи Јово Николић, родом из Босне, умро 1851. г.“ Појам Босне се, покаткад, у записима изједначавао са босанским пашалуком из 18. века па је обухватао и цео Санцак. Зато се у Ужицу, на Белом гробљу, чита да је Нешо Орловић „рођен у Новој Вароши — у Босни“. Помен босанских досељеника казује се и местом из којег је досељеник потекао. На неколико споменика се уписа да је дошљак „родом из Сарајева“ или му се уз право презиме придода и презиме Сарајлија. Помен досељених Сарајеваца нађе се на гробљима у Новом Пазару (3), Чачку (1) и Бањи код Прибоја (1). На досељенике пре-

кодринце указују и нека презимена. На једном старом споменику указа се презиме Осаћанин, а презиме Бошњаковић среће се у неколико села од Златибора до Рудника. — Из Босне се бежало преко Дрине нарочито у време последњег рата. Узмицале су босанске избеглице од усташког терора и настањивале се у селима западне Србије. Надгробни запис на грабском гробљу казује злу судбину једног босанског бегунца који побеже од усташког ножа, али, као да му смрт беше суђена, не умаче од бугарских куршума у Драгачеву. Запис оглашава: „Овај споменик показује доброг Србина Стојана Видојевића из села Тољевића, срез власенички, округ сарајевски, који побеже у ове крајеве од усташки(х) крволока ради спаса своје деце. Бугарска војска живот му прекинути на дан 16. августа 1943. г. Поживи 56 година.“

Западну Србију су готово искључиво населили досељеници црногорско-херцеговачке селидбене струје, што потврђују и многобројни записи са надгробника. Цвијић је утврдио да западно од рудничког развођа и Копаника динарска метанастазичка струја толико преовлађује да се друге према њој губе. Но, споменици овог подручја знају и за досељенике из косовско-метохијске и вардарско-моравске струје. Они набоше помена на врло малом броју споменика, и то само у области Ибра и Мораве до Чачка.

Занимљива је селидбена струја која је у Србију улазила долином Ибра. Неки се из те метанастазичке струје зауставише у Рашкој, а неки се упутише према Новом Пазару, граду занатлија и трговчића. На изломљеном крсташу из 1873. уписано је туфелцији Анастасу Петровићу да је родом „од Орида у Турској, а житељ варошице Рашке“. На новопазарском гробљу, код Петрове цркве, сусрећу се записи о досељеницима из Метохије, посебно из Призрена и Пећи. На неколико споменика су иза имена и презимена покојника додани етници изведени од имена родног града. Пример: „1854. Зае почивет раб божи Спасоје Борђевић Пећанин“... „1888. г. октоб. Борђеје Науновић, калациа, Призренац“. Један новопазарски житељ био је рођен „у Велезу“. — Највећи број „ибарских“ досељеника спусти се до Карановца па продужи пут Гружом у дубоку и ниску Шумадију. Неки од њих, мали бројем, окренуше западно, уз Мораву, према Чачку. У Липници је сахрањен Недељко Филиповић, „иначе Косовац“, а у Коњевићима почива Совроније Николић, „родом из Турске, окружија тетов., село Нићиворово“. У Чачку се заустави Тодор Јанковић, „бивши устабаша дуванџински... рођеног у Битољу,

Македонија“. А Чачак беше крајња тачка на западу до које допреше досељеници ове струје.

Незнатан број досељеника долазио је Моравом, са југоистока. Нађе се понеки споменик у Краљеву и Чачку са поменом дошљака из околине Ниша, Алексинца, Параћина, Јагодине. То беху махом људи које занатски или трговачки послови доведоше у ове градове крајем прошлог и почетком овог века. Неки од „дрвених“ занатлија из тих крајева крстарили су, за време летњег периода, по нашим селима. То беху сезонски досељеници који ради зараде све до пред зиму боравише код појединих домаћина на раду. Један од њих доспе чак до мањенских села, где га и смрт сүстиже. На омањем споменику у Тометину Пољу записано је: „Григорије Степановић из Велики Крчимир, округа и среза Ниша, по занату кол. мајстор. Умро је на раду код Веса Варагића у Тометину Пољу 10. јула 1903. год.“

Досељеника беше и из Бугарске. Они махом долажаху из западних, шопских области и бавише се баштованлуком, дуђерлуком и зидаријом, али се један од њих досели чак са доњодунавске плоче. Запис на чачанском гробљу саопштава: „Овде почива раб божи Ранко Стефановић, баштован, родом из Бугарске, из окружиа трновског.² Поживио 56 г, а умре 2. фебруара 1878. г. у Чачку.“ У истом гробљу почивају још два „Бугарина“: Никола Ивановић, „баштован овдашњи, рођен 1859. год. у Бугарској“, и Величко Илић, „мајстор и предузимач зидарског заната, родом из Ћустендиљ Бање“.

Врло је важно у вези ових досељеника проучити порекло породица које се данас презивају Бугарчић. Споменици из прве половине 19. века њихове претке бележе под презименом Бугарин. У Гучи је 1833. умро неки Богосав Бугарин, а у Липници 1849. Јован Бугарин. Клесар Чикириз иза имена Димитрија Станковића из Гуче (+ 1836) уписа „иначе Бугарин“, а то исто учини и неки други клесар иза имена Гучанина Милоја Петронијевића (+ 1872). Да ли ови људи, или њихови преци, заиста потекоше из бугарских земаља или, можда, добоше из српских пограничних области према Бугарској, па их домороци назваше Бугарима? Географско и етничко разграничавање између Срба и Бугара у шопској области било је староседеоцима врло мало познато па су они већину досељеника из пограничних области југоисточне Србије погрешно називали Бугарима. (И данас се дошљаци из тих области, из шале, називају „Бугарашима“). Ово мешање са бугарским националним елементом долазило је првенствено отуда што су ови досељеници говорили шопским, односно архаичним староштокавским говором, па се старинцима чинило да говоре бугар-

ски. Иначе, записи указују на чисто српска презимена неких досељеника из Бугарске (Ивановић, Илић, Пешић, Стефановић). Почетком овог века Јован Ердељановић је за гучке Бугарчиће записао да потичу од неког Стојана који је био „однекуд из Бугарске“ и који се, путујући са турском војском за Босну, задржао у Гучи и ту привенчао уз кћерку неке бабе Анђелије. Потомак овог Стојана „Бугарина“ придружи се Караборђевом устанку. Запис на гучком гробљу казује: „Овде је укопано тело старца Станимира Бугарина који је био краб. војник у врем. Каборђев. битке и поживи 90 г. Умре 30. марта 1861. г.“³

Неки, сасвим ретки, досељеници запутише се чак преко Саве и Дунава у јужну Угарску, па се отуд поново повратише у брдовите пределе, сличне завичајним, јер им влажни панонски ритови не одговараху горштачком здрављу и планинској души. Записи не поминуше ниједном изричито да се неки досељеник поврати „из прека“, али презиме Мацар, које се јавља на старијим споменицима, упућује на ту могућност. Житељи чачанског краја бежали су преко Саве, у Срем, нарочито у време Кочине крајине и пропасти Караборђевог устанка, али су се, касније, неки отуд повратили и од суседа добили ново презиме — надимак Мацар. У Жаочанима, Слатини и Лиси споменици сачуваше успомене на досељене „Мацаре“. На обаљеном белом крсташу у Жаочанима стоји: „Зде почивае раб божи Милосав Мацар 1823“, а на истом таквом крсташу у Слатини уписано је да је Милица, жена Јована Томића, механџије из Чачка, „родом од Мацара из Слатине“ (+ 1860). У Лиси, осим фамилије Мацаревић, постоји и фамилија Вратоњић, чији потомци тврде да су то презиме добили зато што су се њихови преци вратили из Паноније, где су се некад најпре били одселили. Иначе, записи у којима се препознају инверзне сеобе из Паноније врло су ретки, готово изузетни. Два таква записа набоше се на чачанском гробљу. У једном се казује да је „шлосеровица“ Марија Чолобентић била родом чак „из Грана у Аустрији, више Пеште“, а у другом да се фијакерист Обрад Чобановић доселио „из Баната, село Куманово.“

Осим ових великих сеоба, чија полазишта беху изван граница Србије, записи помињу и мале, унутрашње, локалне сеобе. Оне се односе на сељења у оквиру саме Србије, на простор од Златибора, Јавора и Голије до моравске долине. У ствари, оне обухватају територију бившег ужичког и чачанског округа. Оваквим сеобама претходиле су дуже припреме и оне су се обављале тихо, без журбе, са мање неизвесности и страха. Силазило се са златиборских и мора-

вичких брда у близину Мораве, а веза се са завичајем и родбином одржавала и даље, све док генерације синова нису постепено потпуно заборавиле постојбину отаца. Сибе горштак са Голије у Ивањицу, досели се Златиборац у Ужице, пређе Моравичанин у Драгачево, а Драгачевац у трнавски крај — па сви нагласе одакле су потекли. Тако се записа да је у Мани гроб ковача Вулића Стефановића „рођеног у Даићима, а досељеног на Међуречје“, а у Вичи механције Витора Бешевића, „родом из села Црњева, срез ивањички“. Прилично је споменика у Ужицу, Чачку и селима трнавског краја са поменом досељеника из планинских даљих и ближих села. Ти записи готово увек, уз помен родног села, наводе и назив среза, а најчешће и округа. Карактеристичан је запис на споменику код жежевичке цркве: „Вечни споменик Панту Борђевићу из Бањице, рођеног 27. јула 1843. г. у селу Бјелуши, среза ариљског, окр. ужичког, од родитеља Бока и Марице Борђевића, који се са својом фамилијом у 1862. г. доселио у село Бањицу, округ чачански, срез трнавски“. Остали записи су кудикамо краћи. Наведимо само „досељеничке“ исечке неких од њих. „Рођен у селу Сијерчу, среза рачанског, округа ужичког“, „Родом из села Мрчића, округа ужичког, среза црногорског“, „Рођен у Драглици, срез златиборски“, „Родом из Ариља, округа ужичког“, „Родом из Орље, среза студеничког“, „Рођен у селу Гучи, срезу драгачевском“, „Рођен у Драгачеву, општина дубачка“ итд.

Време досељавања убележено је на више споменика. Оно се најчешће бележило годином досељавања, али и описно, „вактом“ неког важнијег догађаја. Године доласка у нов завичај ређају се од 1804. до 1941. године. На Рудник се 1804. досели Бућа Бошковић и одмах се придружи Карађорђевим устаницима. Пет година касније у Драгачево је дошао Мирко Мијаиловић, на чијем споменику пише да се у Ртаре доселио у време Карађорђевог похода на Санџак. Мирко је „досељен од Биора кад је Карађорђе на Сјеницу војштио“. Најчешће се наводе године из друге половине 19. века, посебно оне које наступише после 1875, када у Србију похранише избеглице у таласима. Тих година, после угушења бабинске буне и невесињског устанка и после завршетка неуспешног рата на граници према Санџаку, кренуше у Србију читаве породице бегунаца. Ко је год бунтовао у буну или устанку или учествовао у рату као добровољац, морао је, сам или са породицом, да бежи са турске територије. Појачан притисак и терор на српски живаљ терао је људе да напуштају своја огњишта и да ноћу ускачу преко границе. Записи најбоље казују и време и разлоге расељавања. У неколико записа поменуше се добровољци у

рату 1876. Пада у очи да међу њима беше и неколико попова—четовоћа. Овим ревнотељима „баурске“ вере и носиоцима националне свести Турци нису дали мира. Поп Периша Трифуновић побеже из Бистрице у Ивањицу, јер је „у српско-турском рату бијо четовоћа добровољаца“, а поп Антоније Вујичић напусти Радојну и насели се у Бајиној Башти из истих разлога. Антоније је умро 1913, „пошто је дочекао да храбра српска војска ослободи његово родно место за чије се ослобођење боријо као четовоћа добровољачке чете 1875. и 1876. г.“ Сељак Антоније Љујић, „родом из Старе Србије, села Бистрице, (који) у својој младости учествова у српско-турском рату као храбар војник за ослобођење Србије, а после рата са својом фамилијом пребе у Србију, у село Турицу“. Нововарошки трговац Ристо Томашевић не учествова у рату, али мораде да напусти своју радњу у којој је радио 29 година и да побегне у Ивањицу, да печали нову трговину. На споменику му пише: „После српског пораза у тим крајевима покојник је 1881. г. прешао у Србију и настанио се у Ивањици, где се до смрти занимао трговином.“

Наведени примери јасно указују да се из турског царства бежало из политичко-бунтарских разлога. Страх од одмазде због противтурског делања присиљавао је многе истакнутије политичке и бунтарске „баруре“ да траже политички азил у Србији. Сви они који су се на ма који начин супротстављали турским властима и показивали нелојално држање према режиму, морали су преко границе. То доказују и неки други записи, старији и млађи. Марко Обрадовић из Бачија тридесетих година прошлог века добеже у Ивањицу као политички прогнаник, а читава му породица напусти село због турског терора. „У Старој Срби за заступање српске мисли отерат је везан у Цариград, а фамилија му пребегла овде. Из Цариграда је утекао из апса и овде издржавао фамилију без икакве помоћи.“ Бунтар Марко и његова породица напустише Санџак у време насиља окрутног санџачког господара Ејуб—паше Ферхатагића. Због терора и зулума представника турских власти долазило је до бројних иселјавања српског становништва са читаве турске територије. Два извештај карантина мокрогорског потврђују да се 1836. и 1837. године бежало из Херцеговине од зулума Али—паше Ризванбеговића, који је похарао и попалио Грахово. Због сличних разлога бежало се све до балканског рата 1912. године.

Ко се год од угледних људи залагао за „српску мисао“ и радио на уздизању националне свести био је од турских власти прогањан или мучки убијан. Нарочито је то било у Новопазарском санџаку по-

сле Берлинског конгреса, када је Турска завела оштар противсрпски режим. Потврђују то записи са споменика извесних виђенијих „Србова“ из Санцака. На нововарошком гробљу, на споменику Василија Борисављевића, часника црквено-школске општине, пише да је он „у време владавине Агарјана (био) организатор и пред. срп. народне одбране... и велики борац хришћанске и српске националне мисли, који је као такав гађан и мучен и годинама тамновао у солунској Беаз кули“. Сличан запис, на штитковачком гробљу, казује да Турци Сјеничани 1899. године убише Василија Чкоњовића, јер се он „као црквено-школски председник од 1870. год. живо заузимао за корист цркве и школе“. Њега су „у 9 часова на путу у Сеницу, у селу Чедову, на 1/4 сата до Сенице, пред многобројним светом укинули са земаљске површине са 12—15 пушчаних зрна и ударом ножа по челу осекли му десно уво и однели те су са тим испунили своју паклену зликовачку жељу“. Ова два најкарактеристичнија записа о разлозима прогањања и убијања важнијих Срба у Санцаку довољно указују на тешко стање српског живља у условима појачаног политичког и социјалног притиска и разлоге честих бежања преко границе на српско тле.

Да се српско становништво из Санцака тога доба исељавало у Србију због нетрепеливости турских власти и превеликих пореских дажбина, сазнаје се и из извештаја аустријских конзуларних и војних власти у Санцаку. У једном таквом извештају се каже да се 1889. године иселило из села Дежеве око 90 српских кућа, а у другом да је у пролеће следеће године започело јаче исељавање хришћанског живља из новопазарског, сјеничког, нововарошког и пријеполског среза. И неки записи нагласише да се бежало од турског ропства и угњетавања — из неподношљивог рајалука у „наручје велике мајке Србије“. А Србија, уистину, за угрожене санцачке Србе беше велика нада и једина избавитељица — земља са правим мајчинским наручјем. Многи досељеници пребегоше у њу само због чежње за слободним животом и жеље да се заувек нађу у својој националној средини. Неки од њих ово уточиште слободе називају великом мајком. После српско-турског рата једна је досељеница превела синчића преко границе и он јој, касније, на споменику уписао: „Преведе ме дететом из турског ропства и даде у наручје велике мајке Србије“.

Због политичких и националних сукоба бежаше људи из Санцака и у време последњег рата. Крсто Кнежевић је, као „важан човек“, био присиљен да 1941. године побегне из сјеничког краја у долину Мораве. На Крстовом споменику у Жаочанима убележено је: „По-

том 1941. г. у време немачке окупације од усташа Турака са вамилијом побегао у Жаочане, где и умро.”

Досељенички записи поменуше политичке, социјалне и домаљубне разлоге миграција, али прећуташе економске узроке, мада су они били чешћи од свих осталих. Да ли досељеници хтедоше да своју завичајну сиротињу од себе и домородаца сакрију па на каменовима помињаху искључиво, достојније и узвишеније, слободарске и домовинске мотиве? Бежали су расељеници од неплодних и голих динарских кршева и од хладних и гладних година. Бежали „трбухом за крухом“ и упадали у „брацку Србију у којој бјеше сваког блага и добра изобиља“. Кнез пожешке нахије Васа Поповић писао је кнезу Милошу 1828. године да му је у нахију добегло десет до петнаест породица из Дробњака, „можно да само се исхранити за зимус остају“. А да се у жупну и ратарску Србију бежало да би се избегао помор од глади за време дугих неродних година потврђују и извештаји са Василијине чесме на Јавору. Године 1848. из катунске нахије, највише од Чева, пристигло је на јаворску границу 777 црногорских житеља (183 породице) који су „с надлежним пасошима од владике црногорског упућени за у Србију на прерану“. Деветнаест година касније приспело је истим правцем, опет „на прерану у Србију“, једанаест Васојевића са више од хиљаду оваца. Три дана иза њих пристиглоше још четири црногорске породице „на израну и преселење у наше отечество“. Сви ови досељеници добоше у јесење дане, у октобру, када наступа „зимље доба“ које је претило да глађу помори и људе и стоку. Такође је познато да се око 1890. године због глади одселило у Србију на хиљаде Црногораца и Херцеговаца. А све ово надгробни записи прећуташе. Иако су границу прелазили каравани гладних људи, глад се као неспоменица заборави. Тек се на два—три споменика, па и то некако стидно, саопшти да се у Србију дошло сиротног стања, и ништа више. Као да сиромаштво беше највећа срамота.

Било је, осим поменутих, и других, изузетнијих, разлога досељавања. На једном споменику у Пожеги препознаје се, изгледа, један „случајан узрок“ селидбе. На заједничком споменику извесног Мијаила и Јевросиме записано је: „Овде почивају земни остаци Велка и Милице коим(а) је име при смрти показато: Мијаило и Јевросима. Они су се доселили из Турске у Пожегу, а преставили су се 1868. г...“ Зашто ли Мијаило и Јевросима у новој насеобини све до саме смрти живеше под лажним именом? Убише ли ово двоје у Турској неког Турчина, или Србина, па клиснуше преко границе да од крвне освете

умакну? Променише ли и имена да би траг још сигурније приметили?

Извештаји са граничних прелаза саопштавају да је досељавање било врло мучан доживљај. Досељеници су, бежећи од турског зулума, на границу стизали у бедном стању, изгладнели и исцрпени, једва ситну децу носећи. Изјављивали су да радије желе да их српске пограничне власти на граници стрељају него да се поново врате на турску страну. Тешкоће ропског живота у Османском Царству, невољно напуштање породичног огњишта и мучно празноруко пребацивање преко границе — не побележи се на досељеничким споменицима. Али један запис као да саопшти тешкоће свих досељеника. Досељеница Иконија Марјановић, која са децом добеже у Парменац, призива Србина—брата да му каже своје досељеничке нужде: „Приђи ближе, ој Србине брате, никад нисам је мрзила на те! За српску веру, за српску слогу, многе нужде претрпели смо док смо дошли у српску слободу. Богу смо руке дали док смо из Старе Србије дошли овој влади.“ Иконија је, као многи салатници њене врсте, голодушна и печална, са надом у Бога силазила са сандачких брда у ново неизвесно убежиште. Свевишњем је, патњом нагоњена, пружала руке, нек је он изведе из „многе нужде“ и укаже јој спасоносни пут у „српску слободу“.

А невољисање досељеничко настаде тек преласком границе. Досељеницима је у непознатој равнодушној несвојбини, нарочито у почетку, био прилично мучан живот. Посебно онима који пребегоше само са голим животом, а таквих беше највише. Без икаквих економских добара, они су у великој немаштини проводили „српске“ дане, издржавајући се понекад једино од милостиње старинаца. На извесним споменицима таквих досељеника могу се наћи трагови сиротињског живота. „Доселио се овде сиротног стања“ — уписано је дошљаку који шездесетих година прошлог века побеже из Сјенице у Ивањицу. Староседеоци су обично били негостољубни према новопродошлицама па им нису никакву помоћ, најчешће, ни пружали. Зато на крсташу поменутог бунташког досељеника из Бачија пише да је „издржавао фамилију без икакве помоћи — до смрти врло тешко живио“. Неки досељеници завршише живот на туђем прагу као аргатници и надничари. Један досељени пинтор није могао брадвом и кесером да обезбеди пристојан живот па је умро надничарећи код других. На споменик је уписано: „Боко Видојевић, досељен из Старе Србије 1889. г. у Лопаш. . . Као добар пинтер у свом веку поднео је многе патње у туђој кући за васпитање и гајење своје деце. Последњи час здравог живота нашо је га на туђем раду, где је после три дана преминуо 10. јуна 1922. г.“ Да би некако претаворили своје сироти

њске дане, многи досељени сиромашци посташе слуге. Иаустративан је податак да је 1862. године у Горњем Милановцу било 27 слугу—досељеника „из Турске“. Слугама се надгробници ретко подизаху, па су и записи о њима доста ретки. Сиромах Петар Јовановић, који „бист слуга манасти. Свт. Троици 5 г.“, био је родом „од Черне Горе“. У Доњој Трпчи 1843. умре Петар Обућина, „бивши слуга Јована Боквића који му удари билегу от тврда камена“. На споменику не пише одакле се слуга Петар доселио, али презиме Обућина указује да је дошао из Санцака, из села Буковица.

Они који су одлучили да заувек напусте своје родно село добро су знали да се у новој средини, ако мисле да опстану и не побу судбином слугу и аргатника, могу једино понадати у своје здравље, снагу и вредноћу. Зато се Драгачевцу Милисаву Солдатовићу, одсељенику из Лисе, уписа на споменик: „Надајући се у своју вредну и моћну мишицу оде у село Миљихевце“.

Да је живот досељеника првих година био подоста тежак сведоче и записи који забележише да неки новоселци одмах по доласку у нове крајеве оболестише и помреше. Ти записи се нарочито односе на бегунце после херцеговачког устанка и српско-турског рата. Тада избеглица за врло кратко време беше много па не моглоше сви да се у новим приликама снабу, а ни власти ужицког и чачанског округа не моглоше свима у сусрет да изабу. Обездомљени и раскућањени, они су сиротињски невољисали у тешком избеглиштву и лакше подлегли насртају болештина. Протојереј нововарошки Петар Поповић добеже 1877. у Ивањицу и исте године умре. Разлог смрти саопшти запис на надгробној плочи: „За слободу и јединство Србства жртвовао је угодност и имање, борио се противу Турака 1875. и 76. год. Очај и туга и друге тешкоће прекратише му пре времена живот.“ Следеће године умре Тодор Обрадовић у Бединој Вароши. Он је „из Старе Србије досељен у село Шљивиће 1876. г. Имао је 35 г. Умро 10. децембра 1878. г.“ — Изгледа да су нарочито страдала деца досељеничка. У Турици почива малолетни Вукола, „син Петра Павловића из Турске, Нове Вароши“, који је умро у 12. години 1878. — И „примечанија“ из књига умрлих потврђују учестала умирања досељеника тога доба. Ево неколико таквих примедби уз имена умрлих од 1875—1879. године. „Ова жена прешла из Турске“ (+ 1875), „Пребегли из Турске и настанили се у Марковици па ту и умрло“ (+ 1876, мисли се на четворогодишње дете), „Пребегли од границе“ (+ 1877), „Из Турске дошо“ (+ 1879).

Упркос свим тешкоћама и недаћама које су пратиле живот до-

сељеника, Србија се њима све више и брже пунила. Легално или илегално, групно или појединачно, са стоком или без ње, досељеници су деценијама прелазили српску границу целом дужином од Мокре Горе до Рашке. Када се посматрају записи о досељеницима, стиче се највернија слика непрекидног миграционог струјања овим делом Србије. Записи на извесним гробљима указују на чињеницу да су поједина насеља постала претежно од досељеника. Узмимо само случај Ивањице, на чијем гробљу има повише досељеничких каменова. Ова варошица је настала на месту где је пекад, пре 1830, био само један турски хан и, као преко ноћи, све се брже умножавала од санџачких добегаца. Ивањица беше, бар у првој селидбеној етапи, најјевтиније и најподесније саселиште за санџачке и старовашке исељенике. Она је, као најближе подсанџачко равничарско насеље, имала улогу прве и сталне прихватне досељеничке станице. После српско-турског рата у њу припеше многи од устаника—добровољца из пријеполске, нововарошке и сјеничке околине. Надгробни записи говоре да у њу сиђеше људи из Нове Вароши, Сјенице, Бачија, Трудова, Колашина, Бистрице и осталих села с обе стране бивше српско-турске границе. — Досељеничким споменицима посебно обилује чачанско гробље. У богати Чачак непрестано су стизали досељеници са херцеговачких и црногорских планина, а посебно из Санџака и побрђа читаве западне Србије. То добро потврђује преко педесет досељеничких надгробних записа.

Долазили су досељеници непрекидно и крстарили западном Србијом у потрази за што погоднијим местом сталног обиталишта. Нески, као да се пономадише, не моглоше нигде лако да се смире. Променише по неколико места док се коначно не зауставише на оном које им се учини најподеснијим. Нешто их је гонило да иду што даље и даље. Као да им је сељакање постало аутономни луталачки мотив који их је чинио вечитим потучачима. Карактеристичан је податак који је оставио Максим Шобајић о свом оцу досељенику. Половином прошлог века Максимов отац Михаило постао је „скитач, изгубивши смисао сељења“, па је за три године досељеничког живота променио пет пребивалишта, да би се најзад, не могући нигде да се скраси, поново вратио у Црну Гору. Једно досељеничко „несмиривање“ забележи се у запису на пожешком гробљу. На споменику Стефана Томића уписано је да је он био „родом из Требиња, живећи у Мостару, пресели се (у) Ужице, из Ужица у Пожегу“. Некима досељеничка одисеја беше невероватна, јер Турци тако хтедоше. Крајем 18. века

Османлије не дадоше мира породици Марка Пупавице. Растурише је по Босни и Србији, да се њени чланови једва, неким чудом, после великих мука нађоше у чачанској котлини. Надгробни запис каже да је Марко „робљен од Турака у Кочову краињу, уваћен на Дубцу до Карановца“, да су га у Карановцу продали Турцима Нишлијама, да је отуд побегао и, препливавши Јужну Мораву, стигао поново до Карановца и одатле се обрео у Сарајеву!, где је три године служио код једног Турчина. За то време „мати му одведе Турци у Соланик и 3 го. Утом пошље цар ферман те пуште робље соланичко и она пође у Биоград и дође у Горевницу својој браћи Аџемима и по књигама нађе синове у Босној. Дођоше у Мршинце на старину Радовану Ивкову, ту се с мајком виде“.⁴ Колико ли их из Турског Царства добеже у Србију трпећи сличне муке?

Браћа Аџеми, раније досељени, примише сестру у свој дом, па је са сестрићима упутише на „старину“, вероватно свог сродника и пријатеља, Радована Ивкова. Тако се новодосељеним олакша живот у новом завичају. И неки записи помињу како су први досељеници, бавећи се неколико деценија или година у Србији, повлачили за собом све нове и нове завичајнике, робаке и комшије. Добродетељи старинци примаали су у заштиту прводосељене, а ови су крчили пут новопридошлим својбеницима. Пример досељеника Џоковића то најбоље говори. Ненад Џоковић, „родом из села Комарана“, умро је 1858. године „код свог добродетеља Саве Гавриловића у Лису“. Ненадови потомци су прихватили своје робаке и протурали их даље на слободне утрине у суседним селима. У Турицу послаше Милсава Џоковића („рођен 1850. г. у селу Комаранима, у Старој Србији“), а у Зеоке, нешто касније, браћу Сретена и Миладина, од којих први поста хајдук а други јуначина у првом светском рату. — Да су старији досељеници примаали под свој кров млађе сведочи и запис на горњогоревничком гробљу. Досељени Светозар Поповић, који је рођен „код Јавора 1852“, умро је 1876. „у кругу своје фамилије код доброг стрица Никита Поповића“.

Наглашавајући место из ког су потекли, досељеници су на неки начин одржавали везу са својим завичајем. Везу са напуштеним крајем наглашавали су чак и потомци досељеника, рођени у новом завичају. Они нису заборавили своје порекло, па се на њиховим споменицима срећу завичајни изрази „кореном“ и „старином“. Радован Миловановић, трговац из Кремне, уписа на чесми коју сам подиже поред пута да је „кореном Ерцеговац, а рођенац и житељ овог села Кремана“, а трговац и туфегџија ивањички Марко Мијаиловић беше

„кореном Црногорац“. Израз „старином“ употребљава се кад хоће да се нагласи да се потиче од неке старе, чувене фамилије, чије је старо породично име ишчезло. Тако Стефан Калуђеричић из Карановца нагласи да је био „старином Рашковић“. У порти цркве у Приликама има неколико надгробних плоча на којима је убележено да покојници потичу „от фамилије Рашковића“. И на спомен—чесми у Катићима Павле Стојковић нагласи да је „од фамилије Рашковића. . . родом из Штиткова“. Одсељени потомци кнежевске бератлијске породице Рашковић из Штиткова у Старом Влаху добили су нова презимена, али никад нису заборавили да с поносом укажу на своје големашко, кнежевско порекло. Наглашавање потицања од неке старије чувене фамилије нађе се на неколико споменика. Карановачки механџија Борбе био је „од фамилије Цака“, туфегџија Марко Стефановић из Карановца „од фамилије Кулића“, а земљоделац Василије Павловић из Радаљева „от фамилије Дробњачке“. Вичанин Димитрије Милекић, марвенокупац и депутирац Светоандрејске скупштине, потекао је „од фамилије Кијевачке такозване, родбине од старине знатне“.⁵

Можда се велика љубав према напуштеном крају највише открива у презименима која су досељеници као доживотну успомену на свој крај узимали. За љубав свог краја извесни се одрекоше старог отачког презимена и прекрстише га на ново, по крају из ког су потекли. Да ли их самоиницијативно променише или само радо прихватише добродошао назив који им староседеоци дадоше — свеједно је. Јер, одрећи се старог породичног имена за патријархалног човека је исувише велика жртва. Али продужетак живота њиховог села у њима, у њиховом подмлађеном породичном имену, био је спас за село и мир за њих. Ново презиме добијало је улогу неке врсте завичајне амаџије и постајало најчвршћи ослонац новог, омлађеног самоидентитета. Зато у западној Србији срећемо честа презимена или надимке изведене од завичајних топонима. Презимена постала од ширих области су Дробњак, Ровинац, Пештерац, Биорац, Пивљанин, Бошњаковић, Осаћанин, а од места Сјеничић, Пазарац, Штављанин, Гучанин, Каранац, Урсудић, Брезовац, Понорац, Кутлешкић итд.

Досељенички записи пуни су носталгије. Туговали су досељеници тугом птица селица. Свој крај никад нису могли да преболе. Носили су га у души у нова непозната места и живели с њим до краја живота, као пупчаном врпцом за њ везани. Ту своју везаност за напуштена села они никад не изразише изричито. Али чињеница да су толико често помињали свој завичај на сопственим надгробницима

јасно говори да без њега нису могли, да им је он увек топлим жишком искрио из најдубљих слојева бића. А село се, као по дужности и обавези, морало поменути. Па чак и кад се пресели у суседно село. Да се зна где се ко закотио и закоренио. Своју љубав према далеком завичају неки обогатељи досељеници изразише материјалном помоћи родном крају. „Покојник је био велики родољуб и сво имање своје завештао је на подизање и одржавање школа у своме завичају“ — записано је на споменику ужичког трговца Илије Наранчића, досељеног из округа требињског. Овај отмени херцеговачки досељеник беше поборник културног напретка (био је претплатник Вукова Рјечника) па је помагао своме заосталом крају да се путем школе духовно уздигне и препороди.

Неки се од новодосељених лакше снабоше и обогатише. Довиљивошћу и предузимљивошћу они се за релативно кратко време домогоше солидне имовине. А и до мало већег иметка врло се мучно долазило. Зато се за досељеног Милована Стојића, који се најпробавио терзилуком по ивањичким и ариљским селима, а онда се за стално настанио у Ариљу, каже да је „радећи часно и поштено стекао лепо имање“. А већина и највреднијих и најдовитљивијих досељеника могла је само да заради скромно имање, јер се за већу имовину није имало више ни животне снаге ни социјално-економске подобности. Новообогатељи добоши почесто истичу своју зарађевину, наглашавајући при том са нескривеном хвалом да су је стекли из пуне сиротиње, а искључиво великим трудом и усталачким, неморним радом. Уз то, они су својим поштењем, добрим владањем и задобијеним поверењем успели да, уз богатство, стекну и велики углед и друштвени престиж међу старинцима. Ушли су у ред првих грађана, постали општински часници: одборници, кметови, председници. Карактеристичан је запис на надгробнику механике Манојла Милосављевића, досељеног Пазарца у Ивањицу. На његовом споменику је записано: „Као сиротног стања доселио се овде. Својим трудом стекао је богато имање. Поверењем његовим (и) добрим понашањем одликовао се између први грађана. Тијем поверењем био је одборник и кмет ове општине.“ Готово потпуно идентичан запис је на споменику ивањичког трговца Максима Микаиловића, досељеног из Сјенице. Он је постао уважен грађанин варошице из истих разлога као и Манојле: два пута је био „почастован“ за председника општине. Тако се најокретнији и највиталнији дођини после тешког сиротовања у првим досељеничким годинама кроз деценију-две ду-



боко закоренише у новом завичају и протуреше у коло највиђенијих људи.

Појединци се у новим насебинама накуповаше прилично земље, које им, као дошљацима, никад не беше доста. Морали су, ако су хтели да буду цењени, да по богатству стигну и престигну старинце. Такви дошљаци се са споменика хвале својим куповинама. На споменику у Крстацу убележено је: „Алексије Крловић-Младеновић, рођен у Лисицама, па као младић досели се уведе у Крстац и велико имање купио“. За Сретена Баралића запис говори: „Он је рођен у Драгачеву, у селу Краварици, и досељен у ову Атеницу 1846. год. и доста је закупио њива и ливада, винограда, башче засадио своим синовима.“ Овакве и оволике куповине обично су могли да обаве они досељеници који су и у матичном селу били богати па су се као такви и досељавали. То обично беху Драгачевци, од којих су неки у трнавском срезу од старине имали понеку њиву, ливаду или виноград, па су их докупљивањем нових имања постепено опширивали још и пре него што су се доселили. Понеки запис и нагласи досељавање на стару баштину. Мијаило Томашевић из Доње Краварице уписа сам себи на заживотни споменик: „1900. год. доселик се у село Придворицу, где ми је старина очевина моја: виноград у Бељинском броду.“

За понеке од тих богатих насељеника каже се да су у свом матичном селу били први људи, председници и кметови. Да знају и схвате нељубазни старинци да су им приновљене комшије потскли од добре, економски јаке фамилије и да нису дошли у нова села као безимене гоље. Поменути Мијаило Томашевић се хвалио: „Поверењем својих грађана 1896. и 1897. год. бират, бијо сам председник општине доњокраваричке“. На споменику у атеничком грабљу урезано је: „Милосав Ружичић, рођен у селу Горачићу, срезу драгачевском. Преседник је био по три пут. Досели се у Атеницу 1877. г.“

Занимљиво је, најзад, нешто казати и о занимањима досељеника у новој средини. Они који се задржаше у селима брзо се од сточара преоријентисаше на ратаре. Оставише пушке и чобанске штапове и латише се плауга и мотике. Лабуду Дешнићу, који се из Старе Србије досели у чачанску котлину, клесар уреза на споменик симболе и старог и новог занимања. Горе, на санџачким пашњацима Лабуд чуваше овце и говеда бранећи их оружјем од вукова и турских пустија. Зато му на надгробнику пушка и силав са кубуром, ханџаром и „карбијом“. У долини Мораве, он се сави над плодним ораницама, заземљодели се, те му се на бок споменика удрта повелика мотика. Неки сеоски досељеници, ненавикнути на земљоделство, бавише се

механцилуком и марвеном трговином, а само се понеки прихватише абадијског и терзијског заната. Они који приспеше у градове прихватаху се готово свих занимања. Највише их се определи за механцијски и трговачки посао, али многи посташе пекари, касапи, опанчари, келнери итд, или наставише оне занате којима су се и у старом завичају бавили (түфегџије, екмекџије, мутавџије). Примећује се да готово сви Херцеговци посташе трговци, Старовласи (осим Нововарошана) и досељеници косовско-метохијске и вардарско-моравске области — занатлије, док Црногорци ређе беху трговци, а чешће механџије.

Посматрајући надгробне записе о досељеницима, стиче се живи увид у живот оних који, било због економских, социјалних или политичких принуда, дом рођења оставише и у Србију са великом надом добоше. Записи ови не казаше ништа што науци о демографском померању није било познато, јер се за просторне и временске димензије миграционих токова одавно знало. У књигама је записано одакле су се и када многи од досељеника западне Србије доселили, али нико није о досељавању проговорио језиком и доживљајем самих досељеника. Непосредно, топло, истинито, непоновљиво. Некадашњи катунари и бачијари каменоресцима су у штиц накричивали свој прави особни доживљај и тако у камен, поред фактографских чињеница, урезивали и своју досељеничку душу. Зато записи новоселаца имају драж непатворене летописне речи, која, откривајући појединачне досељеничке судбине, привлачи дахом конкретног животног детаља. Ови записи су утолико драгоценији, јер сеобе и данас истим траговима непрекидно трају, али не остављају никакве трагове на надгробним каменовима. Штета је утолико већа што старих записа о досељеницима не оста још више.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Јован Цвијић: „БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО”, Београд, 1966, страна 128—193.
2. Љубомир Дурковић — Јакшић: „СРБИЈАНСКО-ЦРНОГОРСКА САРАДЊА (1830 — 1851)”, Београд, 1957, страна 190—225.
3. Др Бранко Перуничкић: „ЧАЧАК И ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ 1815 — 1865”, Чачак, 1968, страна 542, 547, 706—729.
4. Др Бранко Перуничкић: „ЧАЧАК И ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ 1866 — 1915”, Чачак, 1969, страна 115.
5. Група аутора: „НОВИ ПАЗАР И ОКОЛИНА”, Београд, 1969, Одељак „Нови Пазар (1804 — 1912)” од др Михаила Војводића, страна 251—253, 263—264.
6. Група аутора: „КРАЉЕВО И ОКОЛИНА”, Београд, 1966. Одељак „Карановац од 1813 — 1875 године” од др Јована Милићевића, страна 264—268.
7. Јован Ердељановић: „ДОЊЕ ДРАГАЧЕВО”, Српски етнографски зборник, књига IV, Београд 190, странице о пореклу становништва.
8. Коста Јовановић: „ГОРЊЕ ДРАГАЧЕВО”, Српски етнографски зборник, књига XI, Београд, 1908, странице о пореклу становништва.
9. Радомир Илић: „О ЉУБИЋСКИМ СЕДИМА”, Српски етнографски зборник, књига V, Београд 1903, странице о пореклу становништва.
10. Књиге умрлих тијањске и гучке парохије.

НАПОМЕНЕ

1) Сви записи у овом раду су у оригиналном облику, само су велика слова и интерпункција усаглашени са захтевима савременог правописа. Записи писани превуковском азбуком транскрибовани су у духу савременог начина писања.

2) Према испитивању Радомира Илића, из Трнова у Бугарској доселиле су се у Коњевиће две породице које су се искључиво бавиле баштованством.

3) Да су у чачански крај долазили људи из Бугарске сведочи и запис тијањског пароха попа Добра у „примечанију” књиге умрлих, у коме се каже да је 1880. године Љубисав Јовашевић, келнер из Марковице, „убијен по глави угарком једним дунђерином из Бугарске (Тошом Пешићем)”.

4) Споменик Марку Цупавици налази се у Народном музеју у Чачку.

5) Споменик Димитрију Милекићу налази се у Етнографском музеју у Београду.

INSCRIPTIONS SUR LES IMMIGRES

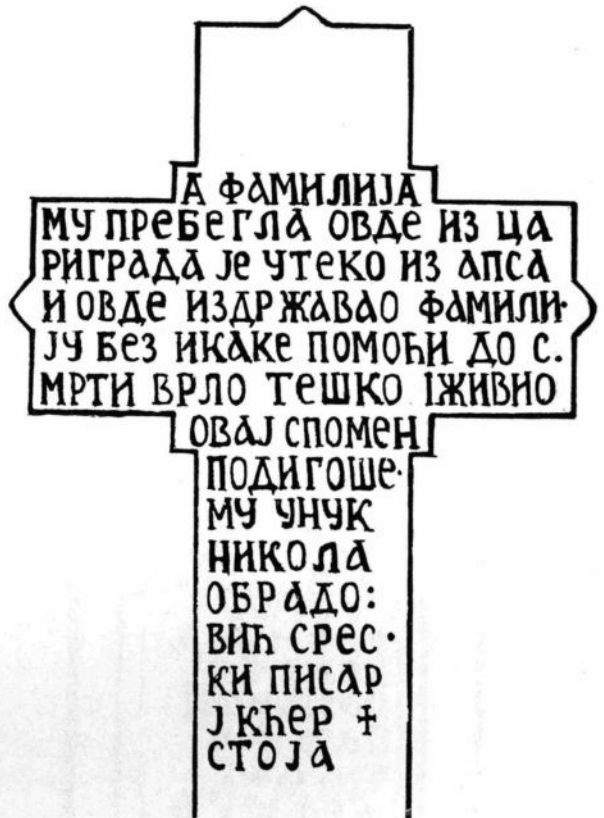
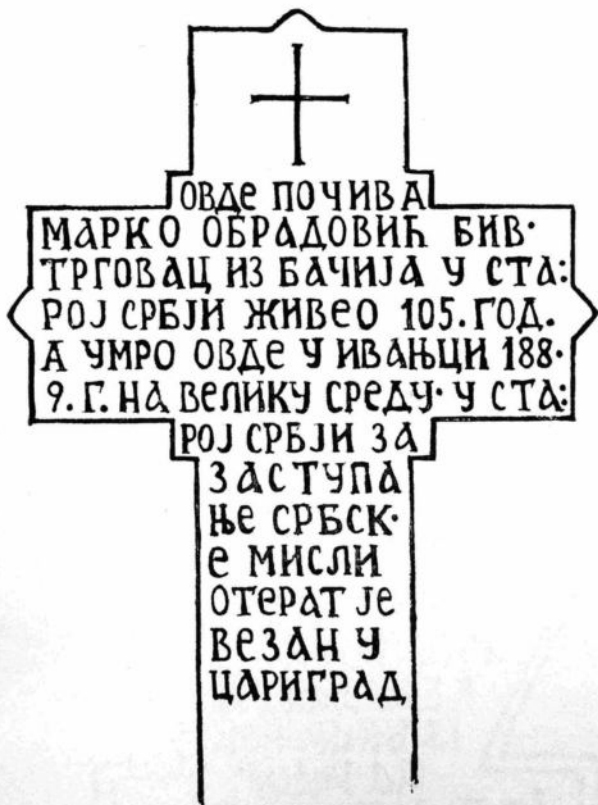
Les pierres tombales de la Serbie occidentale gardent des inscriptions sur l'immigration de la population des villes et villages. Celles des immigrés portent les noms des régions et des endroits dont les immigrés sont venus et l'époque où ils sont arrivés. Ainsi d'après les inscriptions presque tous viennent de l'Herzégovine, du Monténégro et de la Vieille Serbie (Sandzak), il y en a très peu qui soient venus de Bosnie, de Macédoine et de Serbie de Sud-Est. En plus de grandes migrations des régions au-delà des frontières les inscriptions mentionnent de petites migrations, celles au sein du territoire de l'ancien département de Užice et Čačak. Les années des migrations sont celles allant depuis la 1ère insurrection serbe jusqu'à la seconde guerre mondiale, mais les plus fréquentes sont les années de la seconde moitié du XIX^e siècle, en particulier après l'insurrection de Nevesinje, étouffée dans le sang et après la malheureuse guerre à la frontière de Sandzak. Les inscriptions indiquent parfois la raison de la migration: fuite devant la persécution turque ou devant un régime anti-serbe prononcé, des raisons de révolte serbe, des contingences économiques.

On y trouve parfois des accents tragiques: certains immigrés s'adaptaient difficilement et trouvaient mal leur place dans le nouveau milieu, d'autres n'ont jamais pu oublier le pays natal ou bien certains mouraient comme domestiques ou manoeuvres au seuil des riches ou encore ils étaient fauchés par de graves maladies. Ces inscriptions indiquent aussi d'autres moments socio-psychologiques qui ont suivi le processus d'immigration et qui complètent l'idée des caractéristiques générales de la vie des immigrés.

Ainsi les cimetières de la Serbie occidentale deviennent des sources d'archives précieuses pour l'étude des courants démographiques et des étapes de migrations. En outre les inscriptions permettent de suivre le phénomène des migrations non seulement du point de vue des localités et époques mais aussi du point de vue psychologique, économique et politique.

Les inscriptions parlent le langage des immigrés: spontané, authentique, humain. D'anciens habitués des transhumances ont gravé dans la pierre les impressions de leur première grande migration, avec les faits il y révèlent leur âme aussi. Les chroniques authentiques ont le charme et la vérité du détail concret de la vie.

Radojko NIKOLIĆ



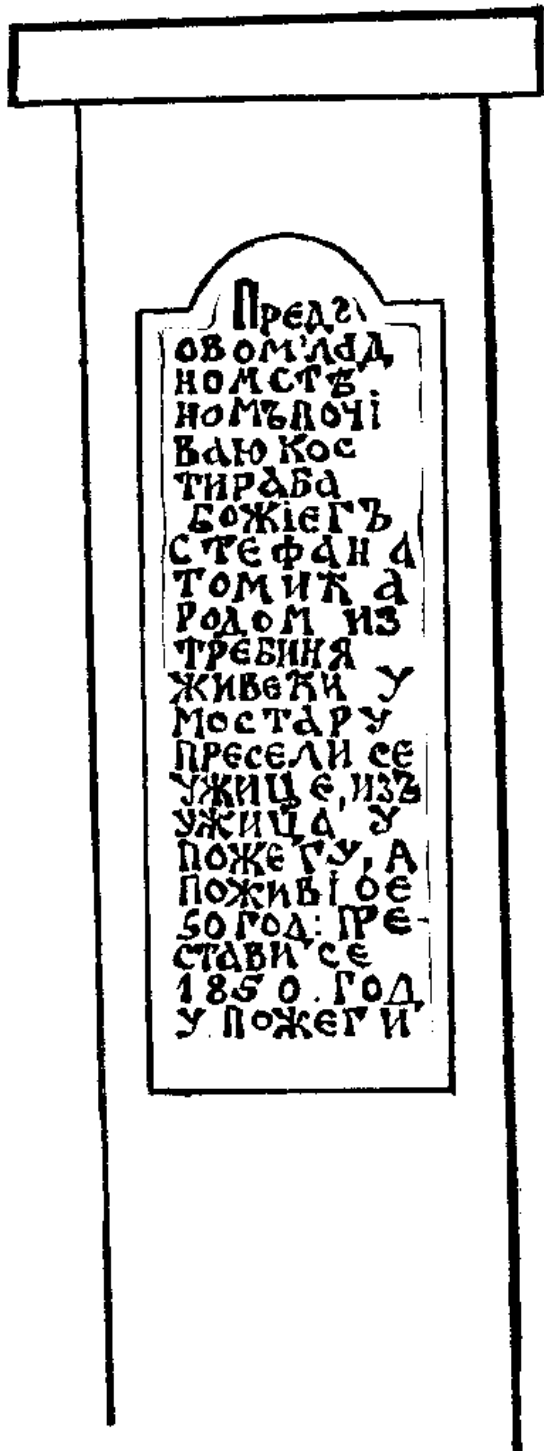
Сл. 1 Текст са споменика досељенику Марку Обрадовићу у Ивањици (предња и задња страна споменика, цртеж аутора)



Сл. 2 Споменик досељенику Стојану Видојевићу у Грабу

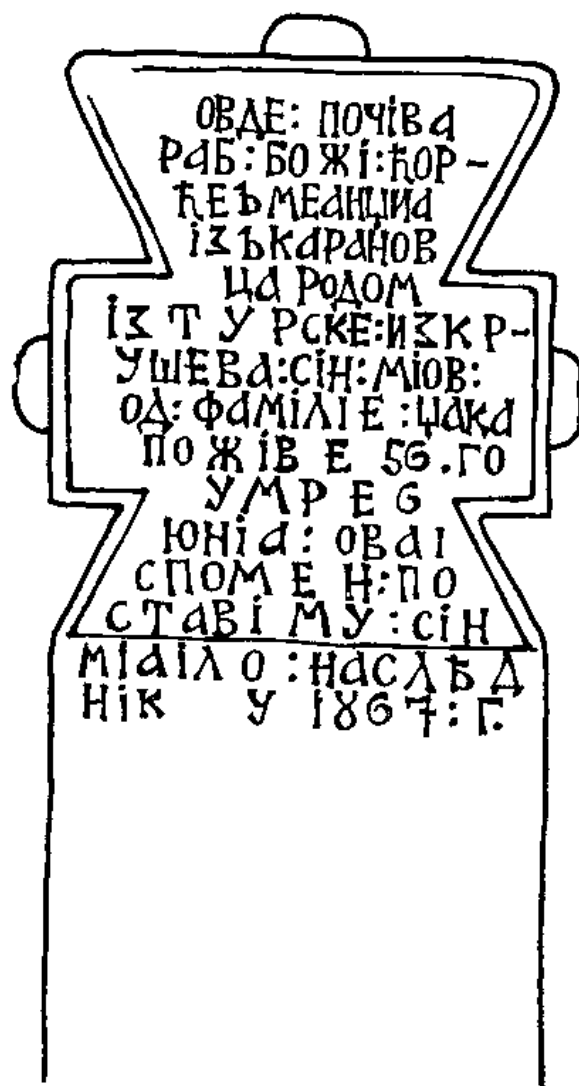


Сл. 3 Споменик досељеници Иконији Маријановић у Парменигу



Предг
овомлад
номств
номъночї
Ваю Кос
тираба
божіегъ
стефан а
томик а
родом из
тревниа
живеки у
мостару
пресели се
ужице, изъ
ужица у
пожегу, а
поживі ое
50 год: пре-
стави се
1850. год
у Пожеги

Сл. 4 Споменик досељенику Стефану
Томићу у Пожеги (цртеж аутора)



ОВАЕ: ПОЧИВА
РАБ: БОЖІ: КОР-
КЕЪ МЕДИЦИ
ІЗЪ КРАНОВ
ЦА РОДОМ
ІЗ ТУРСКЕ: ІЗ КР-
УШЕВА: СІН: МІОВ:
ОД: ФАМІЛІЕ: ЦАКА
ПОЖІВЕ 56. ГО
УМРЕ 6
ЮНІА: ОВАІ
СПОМЕН: ПО
СТАВІМУ: СІН
МІАІЛО: НАСЛЪД
НІК У 1867: Г.

Сл. 5 Споменик досељенику Борђу
механици у Краљеву (цртеж аутора)